

- ¹¹¹ Синьков В.М. З історії підготовки командних кадрів Червоної армії на Україні // Укр. іст. журн. – 1983. – №2. – С.84.
- ¹¹² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.386.
- ¹¹³ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.13, 24.
- ¹¹⁴ Борьба грудящихся Черниговщины за власть советов. – С.186–187.
- ¹¹⁵ Там же. – С.182–188, 190–193; РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.10.
- ¹¹⁶ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹¹⁷ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344; Ауссем В.Х. Указ. соч. – С.11, 16.
- ¹¹⁸ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹¹⁹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344.
- ¹²⁰ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.18, 64; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹²¹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.487.
- ¹²² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.167.
- ¹²³ Ауссем В.Х. Указ. соч. – С.10; Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине // Летопись революции. – 1926. – №2. – С.76–77.
- ¹²⁴ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.13. – Л.8; Новые документы о Щорсе // Материалы по истории СССР. – [Т.]І: Документы по истории советского общества. – Москва, 1956. – С.128.
- ¹²⁵ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.388; Директивы Главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. док. – Москва, 1969. – С.194–195.
- ¹²⁶ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.392.
- ¹²⁷ Директивы Главного командования Красной армии ... – С.195–196.

The article is devoted to set up under the leadership of the Ukrainian Bolshevik Central Military Revolutionary Committee of the Insurgent Ukrainian Army in the 1 st and 2 nd rebel divisions. The problems of creation, organization, structure, supply of military connection.

О.Л.Рябченко*

СТУДЕНТСТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПОШУКАХ «ПРОЛЕТАРСЬКОЇ» ІДЕНТИЧНОСТІ (1920-ті рр.)

У статті на основі широкого кола архівних джерел та різноманітних документів аналізуються шляхи конструювання студентами України «пролетарської» ідентичності, оскільки соціальне маскування було необхідною умовою отримання освіти молоддю, котра не мала робітничо-селянського походження.

Студентство як самостійний сюжет для дослідження до цього часу займає незначне місце в українській історіографії. Його історія традиційно вписувалася у більш загальні теми – становлення й розвиток нової системи освіти в Україні, формування інтелігенції, ювенальну історію тощо¹. Особливу увагу дослідників в основному викликало студентство «пролетарське», під котрим розумілися вихідці з робітників і селян. Про інші його категорії не йдеться навіть в останніх дослідженнях². Повсякденне буття молоді, у тому числі й студентства, в стінах професійної школи сьогодні активно вивчається російськими дослідниками³. Взагалі у зарубіжній історіографії різні аспекти життя вищої школи, де йо-

* Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії й культурології Харківської національної академії міського господарства.

му виділяється значне місце, показані набагато ширше та багатогранніше, ніж у вітчизняній⁴.

Зміни, що відбувалися в Україні протягом трьох років національно-визвольної боротьби, були хоч і короткотерміновими, але настільки масштабними й насиченими різноманітними подіями, що не залишали місця звичній пасивності більшості, у душах якої, за словами одного зі студентів – боролися масовий обиватель із сумлінням⁵. Тому на вузівських лавах залишилася незначна чисельність молоді. Наприклад, у Києві в 1920 р., замість 18–20 тис. студентів, що значилися у списках, «можна було знайти лише 4–5 тисяч»⁶, котрим в умовах нестабільності того часу часто бувало не до відвідування занять. Студентство не було монолітним як у соціальному, так і в політичному відношенні; далеко не однотипними були й стратегії поведінки окремих його груп тих років – співучасників, свідків та невірних заручників великих драм і повсякденних буднів.

Кожна молода людина 1920-х рр. мала свій шлях до вищої школи, особисту стратегію, життєві плани й мрії. Багато з них у майбутньому стали новою елітою. Тому зрозуміти психологію та образ життя студентів тих років означає суттєво наблизитися до розуміння ментальних особливостей радянської епохи.

Документи дозволяють на конкретних прикладах окреслити основні контури «доріг і роздоріжж» тих молодих людей, котрим випало навчатися в «переломний період», визначити їхні позиції й сприйняття подій 1917–1920 рр. Не все «старе студентство» відправилося у складі армій УНР чи білої в еміграцію, не все було розстріляне та заарештоване під час «червоного або білого терору». Частина його, як уже відмічалось вище, залишилася на вузівській лаві у дні бойових змагань, а частина повернулася до неї, впливаючи на формування вже нового студентства України, котре почало визначати себе як «пролетарське».

Розпочалася нова епоха в його житті. Нестабільність офіційної освітньої політики протягом 1920-х рр., повсякденна присутність і вплив державних інтересів та їх представників на ситуацію, що складалася у вищій школі, зумовили необхідність не лише вибору життєвої стратегії, а й пошуку шляхів адаптації всіх категорій молоді до нових вимог. Як відомо, владою було поставлено досить жорсткі вимоги до соціального складу студентства і сплановано ряд заходів, втілення котрих у життя мало привести до зростання в його рядах кількості вихідців із робітників та селян у ВНЗ (вищих навчальних закладах)⁷. Державою був створений образ «нового» студента, який, перетворившись на кліше, випереджав реальність, впливаючи на конструювання нової соціальної ідентичності.

Основною метою даного дослідження є аналіз стратегій поведінки, котрі використовувала молодь для того, щоб відповідати такому образу й тим самим мати можливість отримати вищу освіту і більш-менш вдало інтегруватися в радянське суспільство. Також робиться спроба визначення гарантій, які дозволяли їй пристосуватися до нових умов та закінчити навчання. Ці гарантії не були відомі нікому, й ніхто їх не визначав зверху: вони конструювалися самими студентами відповідно до зигзагів державної освітньої політики, оскільки протягом 1920-х рр. їх середовище постійно характеризувалося як «дрібнобуржуазне».

Відповідно до основних вимог єдиного можливим студентом у радянській державі міг бути лише пролетар. Необхідність застосування цієї категорії до своєї біографії не залежала ні від самоусвідомлення індивіда, ні від його попереднього статусу. Це скоріше визначалося спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі та конкретною ситуацією, котра вимагала забувати своє походження. Як відмічають дослідники, протягом 1920-х рр. поняття «пролетар» залишалося вигідно невизначеним⁸. Досить важко сказати, що означало ним бути і залишатися: походити з робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника». Тож молодь миттєво відреагувала на запити нової влади: пролетарська ідентичність конструювалася різними шляхами.

Робітничо-селянське походження стало однією з гарантій отримання освіти, хоча й воно не завжди допомагало закінчити ВНЗ. Анкети, котрі заповнювали студенти при вступі до вищого навчального закладу, свідчать, що робітниками вони вважалися не лише за фактом народження у пролетарській сім'ї. Необхідний для вступу робітничий стаж можна було отримати, попрацювавши рік – два на виробництві. Найчастіше пролетарський статус студента мало підтвердити відрядження, яке видавалося комсомольськими, партійними чи профспілковими організаціями. Досить часто користувалися мішаними критеріями – походженням та стажем. Їх невизначеність допускала певну гнучкість: «пролетарськими» студенти залишалися до першої чистки, перереєстрації чи соціально-академічної перевірки.

Незважаючи на те, що до соціального складу їх ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із колишніх привілейованих класів змогла вступати до ВНЗ. У житті радянських громадян велику роль відігравала анкета. Запитань у ній була солідна кількість, і вони будувалися так, щоб молодь змогла довести відданість радянській владі. Самою важливою в ті часи вважалася позиція «Ваше соціальне походження», але лише у наступному десятилітті поруч із нею в дужках з'являться три уточнюючі слова – «колишній стан батьків». Тому, як згадував тодішній студент С.М.Голицин, молодь без вагань відповідала: «Батько – службовець, мати – домогосподарка»⁹. Особисту історію потрібно було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані розмістити так, щоб потаємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, а й життя людини, бо дискредитуючий епізод був присутнім у біографії майже кожного. В лояльній до радянської влади сім'ї міг знайтися родич – емігрант чи «буржуй», куркуль чи депортований, соціально небезпечний чи нетрудовий елемент – тобто такий, про кого непотрібно було згадувати в анкетах, що заповнювалися на всіх етапах життєвого шляху.

Анкетні документи досить часто легко та без особливих докорів сумління підроблялися, й до навчальних закладів нерідко вступали діти з так званих «соціально ворожих» родин. Зокрема у графі «соціальне походження», де зазначалася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, котрі не розкривали суті питання, а нерідко також брехливі: «батьки – службовці, померли», «зв'язку з батьком не маю» або, наприклад, студентка Київського ІНО (Інституту народної освіти) О.Д.Кучеревська в своїй анкеті написала: «Вільна професія, столярює і працює на городі» у той час, коли батько її був священиком¹⁰. «В цілому всі ми були «пролетарське студентство», – відмічала Д.Гуменна, – але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, неможливі, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався»¹¹.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність та влаштувати своє життя спонукала багатьох отримувати фальшиві документи. Колишній студент М.Москвін у своїх спогадах відверто написав, що, «поставивши не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження й інше... При вступі до Харківського технологічного інституту моя біографія була завірена численними органами влади та була підкріплена цілком справжніми документами: батько – робітник залізниці, інвалід, пенсіонер; я сам працював у столяра шість років, далі семирічки ніде не навчався, знання отримав самотужки»¹². Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у ВНЗ довідки можна було дістати по знайомству чи за хабар¹³.

Така практика соціального маскуванню була розповсюдженою і розпочалася після запровадження політики пролетаризації. Але відразу ж почалися й викриття фальшивок. Наприклад, 25 серпня 1922 р. до Полтавського губпрофосу

надійшов лист від заступника голови Марковського сільського КНС, у котрому повідомлялося, що направлений на навчання до робфаку Харківського сільсько-господарського інституту за відрядженням повітового комітету незаможних селян Ф.Садовий «членом комнезаму не являється і належить до заможного класу. А за політичними поглядами належить до антирадянської групи в часи Гетьманщини і Денікіна: за перших був у «вільному козацтві», що, на мою думку, має бути перешкодою для вступу у пролетарський ВНЗ»¹⁴. Документи ж Ф.Садовому, як члену КНС, були видані Нікольським волосним виконавчим комітетом. Багато громадян користувалися своїми зв'язками з представниками влади. Таких комуністів називали у ті часи «ручними». В архівах зберігається немало записок до відповідальних радянських керівників із проханням допомогти отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як, наприклад: «Т.Касьян. Посилаю тобі т. Харченка... про котрого я говорив. Спрямуй його куди слід, наділивши відповідними шпаргалами...»¹⁵. Представники влади цинічно самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до вищих навчальних закладів, називаючи відрядження радянських організацій «шпаргалами». У результаті, як і багато інших молодих людей, Д.Харченко, отримавши необхідну посвідку для вступу в Київський ІНО, став його студентом у 1922 р. Подальша доля цього юнака уже залежала не стільки від успіхів у навчанні та громадянської позиції, скільки від того, викриють чи ні його справжнє походження. Одних викривали, іншим вдавалося закінчити інститут. Студента Харківського технологічного інституту В.Бобовича виключили за те, що вступив «по фальшивим документам, котрі видали знайомі батьку», що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом¹⁶. Слід відмітити, що досить часто документи, які засвідчували «потрібне» соціальне походження, видавали комуністи й комсомольці на місцях, які добре знали реальний стан справ. І не в кожному разі за це давали хабара. Інколи все робилося зі співчуття до людини, доля котрої залежала від такої довідки. Тим більше, коли вона багато років доводила відданість новій владі, активно працюючи у радянських установах. Студент Харківського музично-драматичного інституту П.Ф.Голуб на комісії відмічав, що у місцевому осередку, коли видавали необхідні для вступу довідки, знали про нього й про походження його батьків та що «документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували, і вони змушені були екстерном закінчувати виші»¹⁷. Письменниця Д.Гуменна також згадувала, що вона мала посвідку члена КНС: «Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. ... Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського незаможника»¹⁸. Але щороку перед кожною чисткою у Київському інституті народної освіти їй «приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами... [Посвідки] мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА*»¹⁹.

Довідки різноманітних організацій, котрі засвідчували потрібне походження та лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як відмічав А.Ю.Рожков, вони були рівнозначними поняттю «путівка в життя» й означали поворотний момент у біографії молодої людини, що відкривало для неї шлях до кар'єри радянського спеціаліста²⁰. Тому молодь чи її батьки намагалися дістати довідки, не задумуючись про можливі наслідки, бо кожний, хто мав якесь відношення до «чужого класу», в будь-який момент міг бути позбавлений усього досягнутого у житті, навіть ціною неймовірних зусиль чи відмови від батьків, що стало звич-

* АРА – від англ. «American Relief Administration», Американська адміністрація допомоги (1919–1923 рр.) – американська благодійна організація, створена з метою надання допомоги європейським країнам, які постраждали у Першій світовій війні – О.Р.

ним явищем. Газети постійно друкували оголошення про це, що зовсім не свідчило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували в підтримці контактів із батьками. Багато відряджень до навчальних закладів було видано червоноармійцям, походження котрих ніхто не з'ясував. Частина студентів приходила до інститутів через виробництво, пропрацювавши на заводах чи фабриках пару років і отримавши необхідний «стаж» та новий соціальний статус – службовця чи робітника – і разом із ним відрядження на навчання, в тому числі й на робітфак. У липні 1924 р. інспектури народної освіти округів отримали вказівку – особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: «Стежити пильно, щоб попадали туди виключно робітники і селяни з великим виробничим та громадським стажем»²¹. У січні 1929 р. розгорілася ціла дискусія стосовно студентки 4-го курсу робітфаку Харківського ІНО Г. Михайловської, яку було виключено за «приховання соціального стану та за те, що вона не має відповідного робітничого та селянського стажу»²². Вона, дійсно, приховала своє походження, сподіваючись, що її робота в сільській школі й членство матері у КНС допоможуть отримати освіту. Але на першому ж тижні занять її земляки почали доводити, що Ганна не має права вчитися. В грудні 1928 р. до правління Харківського інституту народної освіти прийшло повідомлення від інспектури Куп'янської округи про те, що «Михайловська Ганна Антонівна – дочка дяка – і що батько її втік з білими»²³. Декан робітфаку Г. Берас доводив, що ця дівчина не має права навчатися не лише через невідповідне походження, а й через відсутність робітничого чи селянського стажу роботи. Центральна ж комісія у студентських справах її поновлювала. Нарешті, справу вирішили в Управлінні профосвіти, звідки до ректора ХІНО надійшла вказівка: «Пропоную негайно виконати постанову Центральної студентської комісії при НКО про поновлення гр. Михайловської Г. у правах студентки робітфаку. Стипендії не позбавляти. Про виконання повідомити»²⁴. Чи не іронія долі, що саме через робітничі факультети, незважаючи на вказівки Наркомату освіти про перевірку окремими контрольними комісіями всіх відряджених у вищі навчальні заклади, нащадки «соціально ворожих» класів могли туди легко потрапити! Так і з'являлися в статистиці необхідні цифри, які засвідчували «робітничо-селянське походження» та відсоток пролетаризації вищої школи. Крім того, при наведенні даних щодо пролетаризації ВНЗ, потрібно враховувати той факт, що звіти навчальних закладів не дають реальної статистики, оскільки поняття «соціальний стан» у більшості випадків замінено на поняття «соціальне положення». Населення країни пристосовувало себе до вигідного для нього «класу», перетворюючи біографічну інформацію необхідним чином, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття, запропоноване американською дослідницею Ш. Фітцпатрик²⁵, котра вказує на те, що після 1917 р. представники всіх шарів населення були «приписані» державою до якогось «класу». Приписані до класу, котрий отримав назву «буржуазний» (так звані «колишні люди» – поміщики, чиновники, офіцери царської й білої армії, купці, священики тощо), вимушені були інтегруватися у радянське суспільство в умовах дискримінації. Для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися отримати документи, котрі засвідчували пролетарське чи селянське походження. Особливо великою виявилася серед них кількість так званих «службовців». Якщо проаналізувати динаміку всіх студентів – вихідців із цієї категорії, то виявляється, що протягом 1920-х рр., незважаючи на політику пролетаризації, чисельність їх у вищих навчальних закладах України або залишалася стабільною (в технічних – у 1923/1924 навчальному році останніх було 28,0%, а в 1926/1927 – 29,6%, у сільськогосподарських – відповідно 22,7% і 25,0%), або мала тенденцію до зростання (в медичних інститутах у 1923/1924

їх нараховувалося 54,9%, а в 1926/1927 – 69,3%, у педагогічних – відповідно 28,7% та 46,2%, в мистецьких – 45,4% й 63,1%)²⁶. Але встановити, ким була, насправді, основна маса цих «службовців» у дійсності, нереально. Тому зауваження К.Попова стосовно ступеня пролетаризації ВНЗ («потрібно мати на увазі, що серед цих робітників і селян наявні далеко не справжні пролетарі й далеко не справжні селяни»²⁷) справедливі та разом із різноманітними документами свідчать про те, що реально вихідців із «колишніх» серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися. «Я був студент і хотів учитися, – пригадував Ю.Шевельов. – Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване «соціальне походження» з усіма його катастрофічними наслідками...»²⁸.

Приховування «ворожого» походження розглядалося як тяжкий злочин. В інститутах навіть проводилися спеціальні тижні самовикриття, а тим, хто добровільно розповість про своє минуле, обіцяли можливість продовження навчання. Але у це не дуже вірили, зважаючи на гіркий досвід тих, хто повірив. «Продовжуючи освіту, – писала студентка 5-го курсу Київського медичного інституту, – я весь час переживала про те, що двері школи закриються переді мною, якщо тільки стане відомо про колишні статки. Тому я це замовчувала»²⁹. І це не поодинокі факти! Не враховувати їх при наведенні даних про соціальний склад студентства сьогодні неможливо. Немало «колишніх» було звільнено під час різноманітних чисток. Допомогали в цьому «недріманні очі», котрі засипали різноманітні інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, сотнями листів, бо не могли змиритися з тим, що поруч із ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища – «замасковані вороги», «яких і близько до вузів не треба допускати». Але багатьом, нерідко завдячуючи саме імітуванню «пролетарського» походження, вдалося закінчити вищі школи та більш чи менш вдало інтегруватися до нового суспільства.

Партійні організації вищих навчальних закладів всіма можливими методами намагалися виявити «соціально ворожих» серед студентства й дізнатися про їх політичні уподобання. Із цією метою у студсередовище впроваджувалися спеціальні представники ОДПУ, котрі мали відслідковувати його настрої та передавати відповідним органам інформацію про них. Про це свідчать різноманітні документи. Наприклад, на ім'я голови Полтавського губернського ЧК З лютого 1921 р. під грифом «секретно» надійшло прохання від губернського відділу народної освіти зарахувати у ВНЗ такого представника у зв'язку з тим, що склад «студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і у відношенні виконання декретів і розпоряджень радянської влади потребує в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека»³⁰. Такі представники могли мати навіть «соціально вороже» походження. Наприклад, коли у 1924 р. з Вищого інституту народної освіти в Києві було виключено внаслідок соціально-академічної перевірки М.С.Шелудченка, котрий походив із родини священника, то до губернської комісії із соціально-академічної перевірки студентів надійшов спеціальний лист під грифом «цілком таємно» від начальника губвідділу ЧК Іванова, в якому повідомлялося, що «Київський відділ ОДПУ просить відновити вищеназваного, оскільки він є секретним співробітником КГОДПУ й залишення його студентом ВІНО необхідне в інтересах роботи»³¹.

Відомий український поет Т.Осьмачка також згадував про таких студентів: «... Ще бувши студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович – відомий український новеліст – О.Р.] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: «Поглянь праворуч...» Дивлюся. Переходить нам шлях навскоси студент в однострої червоноармійця з планшеткою на ремінці через плече...: «Сек...». Це значить – поміжстудентсь-

кий шпигун ... В нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить...»³². Стурбований антирадянськими політичними уподобаннями студентів, котрі у 1924 р. закінчили Полтавський інститут народної освіти й мали бути направлені на стажування, партійний осередок цього ВНЗ, не маючи формальних мотивів не допустити їх до практики, склав і відправив до відділу освіти список випускників із політичною характеристикою на кожного. Для прикладу наведемо один із таких списків: «1. Вербицька Наталія – з монархічними нахилами, але працююча; 2. Тікщина Елеонора – радянська вчителька – буде; 3. Жигало Сергій – з українськими шовіністичними переконаннями, історію культури та літератури трактує в ідеалістичному висвітленні з примішкою українського націоналізму. Петлюрівський характер. Освіту отримав як «науку для науки»; 4. Литвиненко Володимир – син кустаря. По фаху культурознавець. Дає освітлення історичному процесові ідеалістичне, з додатком шовінізму. Був зв'язаний з УКП. 5. Трохименко Марія – пролетаризована міщанка, ідеологічно і матеріально. Член ленінського гуртка; 6. Романовський Олександр – монархіст, розвинений; 7. Кібкало Марія – не виявилася; 8. Добровольська Ольга – з монархістськими напрямками; 9. Сидорук Сергій – із дворян, розвинений, обережний, нерадянський елемент; 10. Ігнат'єв Євген – за переконаннями елемент, чужий для радянської влади. Трактуює історичний процес в ідеалістичному висвітленні. Син великого куркуля, що в часи військового комунізму втік з села в Полтаву; 11. Хоменко Яків – радянський вчитель; 12. Фінклер Ольга – радянська вчителька; 13. Лісовська Єлизавета – [характеристика відсутня – *О.Р.*]»³³. Із тринадцяти стажистів лише три, на думку партосередку Полтавського ІНО, могли бути відданими ідеям пролетаріату вихователями підростаючого покоління. Враховуючи, що всі ці студенти вступали до інституту вже після запровадження політики пролетаризації, можна з впевненістю твердити про те, що існувало багато шляхів для вступу до ВНЗ дітям тих категорій населення, котрі були «приписані до класу», що іменувався «буржуазією».

У вищих навчальних закладах протягом 1920-х рр. проводилася систематична робота з метою очищення студентських рядів як від академічно невстигаючих (у той період їх називали «академічним баластом»), так і від «соціально ворожих елементів». Але навіть у політичних звітах можна зустріти твердження, що соціально-академічні перевірки, чистки та перереєстрації не могли дати таких результатів, котрі б змогли змінити «фізіономію складу студентства»³⁴. Факти також вказують на те, що переважна більшість «вчищених», у тому числі й із «соціально ворожим» походженням, близько кількох років оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками й листами, все ж таки добивалася відновлення. Клопоталися за своїх студентів також професори. Так, студентку Київського інституту народної освіти К.І.Сингаєвську було поновлено в правах саме завдяки клопотанню проф. І.І.Шмальгаузена, який писав, що «успішність її занять по зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перекриваються її досягненнями в галузі зоології»³⁵. Окремі студенти чи їхні родичі у пошуках правди зверталися навіть до Н.К.Крупської чи до наркома освіти РСФРР А.В. Луначарського. Намагаючись допомогти брату, котрого виключили з інституту, уповноважений Одеського окружного відділу ОДПУ Слин'явко, звернувся до наркома освіти УСРР М.Скрипника: «... Я думаю, що тут, дійсно, влаштовано неподобство. Не кажучи вже про те, що дуже спірне положення, нібито можна вичистити людину, яка переходить на третій курс, тільки тому, що вона назвала свого батька дрібним торговцем, у той час як його[,] можливо[,] треба назвати середнім, не можна ж не взяти до уваги, що з батьком цим зв'язку в студента

нема, що сім'я його комуністична, що брат, котрий допомагає та керує ним у житті[,] видний працівник ОДПУ. Якщо ми будемо бити по таких сім'ях за їх батьків, то це чорт знає що. Я думаю, що Вам треба втрутитися в цю справу...»³⁶. До нас дійшла достатня кількість як аналогічних клопотань, так й інших довідок, наданих студентами до різних інстанцій, котрі дозволяють твердити про поновлення в їх складі переважної більшості виключених, у тому числі також осіб «непролетарського» походження. Тому головне призначення переєстрацій вбачалося не лише у виключенні «соціально ворожих елементів» (виключалися і «пролетарі» з досить добрими показниками успішності), а й в іншому – у психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у ВНЗ, такі заходи змушували не лише покращувати академічну успішність, а і втягуватися в громадську роботу³⁷ чи просто симулювати її, що Ю.Шевельов назвав наукою «нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог»³⁸. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів та виховання єдино вірного світогляду без будь-яких проявів власної ініціативи у майбутніх будівників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентства радянської України закордонні сучасники: «Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеологію вічної покірливості дужчому»³⁹.

Наступним кроком після вступу до вищого навчального закладу мало стати збереження так званої «пролетарської» ідентичності. Одними з головних її критеріїв можна вважати зовнішній вигляд, одяг, мову й громадську активність студентства. Кожна історична епоха намагається «записати закон» часу, символічний соціальний код на тілі людини. Одяг – яскравий вияв запису такого типу⁴⁰. Мистецтвознавці відмічають, що у 1920-ті рр. вбрання виконувало функцію зробити людину непримітною, розчинити її в натовпі, підкреслити лояльність до нової влади: «Час сформував свій естетичний тип крайньої функціональності та крайнього аскетизму, за котрого все, що нагадувало про минулу, насильно відкинута побутова культура, сприймалося як вороже, ідеологічно чуже»⁴¹. Це було досить принциповим питанням протягом 1920-х рр. У студентському середовищі (що характерно для всіх ВНЗ) в одязі була несамоविता мішанина. У той період до старих студентських лав долучилися значні групи селянської, робітничої, комсомольської і військової молоді, котра своїм одягом внесла різкий дисонанс в усталені студентські уніформи. «Кожушки всіх кольорів, свитки, чемерки, смушкові високі й притоптані шапки, будьонівки з гострим одностороннім, низенькі кубанські шапки, солдатські шинелі, галіфе... ось тільки опережи їх кулеметними стрічками, дай у руки рушницю – вже знов військо «на фронтах революції»⁴², – згадувала свої студентські роки в Київському ІНО Д.Гуменна. Те ж саме знаходимо у спогадах іншого студента цього інституту – М.Шеремета: «Переважали солдатські шинелі, френчі, галіфе. Влітку сорочки з одкритим коміром, толстовки»⁴³. В унісон їм твердять інші – академік І.М.Буланкін, студентські роки якого пройшли у Харківському ІНО⁴⁴, доктор медичних наук, професор О.М.Фуголь, котра була студенткою Харківського медичного інституту. Вона підкреслювала, що деякі жінки тоді також носили шинелі й шкіряні куртки. «Тоді цим навіть франтували, хоч іншого нічого в нас не було, так що франтування це було вимушеним»⁴⁵. Одним словом, одні одягалися так, як могли, іншим доводилося підганяти свій зовнішній вигляд «під пролетаря». Одяг був своєрідним знаком, котрий мав підкреслити пролетарську сутність тих, кому він належав. Відмінна від інших світських форм модель його мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Але в дійсності одяг –

знак – не завжди відповідав їхньому внутрішньому змісту. І робітничо-селянські маси, які приходили на навчання, й представники «колишніх» у переважній своїй більшості не мали пристойного вбрання. Особливо це було характерним для першої половини 1920-х рр. Часто студенти ходили босими до морозів і носили одну й ту ж сорочку без зміни. А коли наставав час її випрати, то ситуація могла виникнути, як у студентські роки в Олександра Копиленка, коли він одного разу, незважаючи на жару, був у шинелі, застебнутій на всі ґудзики. На пропозицію роздягнутися він «... одним махом розстебнув всі ґапlickи на шинелі. Під шинелею, над захисним ґаліфе в товариша нічого не було, самий голий торс ... Гімнастерку ... довелось віддати випрати разом із сорочкою...»⁴⁶. У гумористичних настановах студентам рекомендувалося одягати брюки лише в дні революційних свят та завжди мати із собою голку, нитку й інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму, дуже погано втішить, якщо ваші брюки розповзлися на сотні шматочків. «Здається, нічого не відбулося – брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде»⁴⁷. У таких самонасмійках відбивалася страшна правда життя. Деякі через свої злидні соромилися навіть роздягнутися. У своєму листі до наркома освіти України студент першого курсу Київського художнього інституту А.Є.Максимов писав, що шинель свою він соромився скинути навіть серед своїх товаришів, «оскільки обнажив би весь жах бруду та обривків лахміття, про білизну, звичайно, нічого і говорити. ... Побачивши, що я залишився зовсім без штанів, товариш по інституту дав мені свої старі брюки. Так що тепер я майже франт, на людину став схожим»⁴⁸.

Тяжке матеріальне становище, житлова криза, антисанітарія, в котрій доводилося «гризти граніт науки» значній частині пролетарського студентства, та відсутність бажання слідкувати за собою сформували характерну зовнішність цієї категорії молоді⁴⁹. Про це досить часто писалося на сторінках тогочасної періодики, де підкреслювалося, що хоч кожному її представникові й відомі основи гігієни і санітарії, але, «на жаль, ці теоретичні знання в особистому житті студента знаходять дуже мале пристосування»⁵⁰. Звичайно ж, не вся молодь погоджувалася з таким становищем. Можливо, вроджений потяг до охайності зставляв протистояти загалу. У всякому разі знаходилися студенти, котрі виділялися із загальної маси, хоч це було небезпечно, тому що відразу ж таких окреслювали «інтелігентами». Як відомо, до середини 1920-х рр. слова «інтелігенція» та «інтелігенти», хоча й вживалися у відношенні до всіх дореволюційних освічених кіл, котрі працювали на радянську владу, але несли в собі негативні відтінки⁵¹. Так, молодих безпартійних інтелігенток у періодиці величали «барішнями», на відміну від комсомолок, яких називали «дівчатами». «Барішні» і «дівчата» відрізнялися й за зовнішністю. Перші були з довгим волоссям і мали бліде обличчя, а другі – підстрижені та рум'яні⁵². Дітей інтелігентів, котрі, користуючись зв'язками батьків, вступали до вищих навчальних закладів, минаючи класовий набір, називали «жоржиками»⁵³. В середовищі пролетарських студентів із великою зневагою ставилися до того, що з зовнішнього боку нагадувало буржуазне минуле. Тому «баріном» чи «інтелігентом» легко могли обізвати лише за те, що хтось скаже, що плювати «противно й некультурно», або висловить своє негативне ставлення до похабних анекдотів, які розповідалися у колі студентів у темному кутку інститутського коридору⁵⁴. Це був складний, вирішальний екзамен, де «враховувалося все: вміння віртуозно покрити матом, ударити «по сапатці» (обличчю), носити одяг по-пролетарському, відповідно їсти, пити, курити ... Потрібно пізнати, що грубість – не порок, що насилля – благодать, і лише тоді кандидат на вищу освіту стане дійсною частинкою матеріалу, що пролетаризує вузи»⁵⁵. Відповідним мав бути й лексикон

студента: «Розмова пересипалася напівблатними словечками, такими, як «шамовка», «топачь»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном»⁵⁶.

У молодіжному середовищі, як і в періодиці, точилися дискусії стосовно одягу, котрий дозволено носити пролетарському студенту. Багатьом дуже подобався стандартний для того часу одяг, оскільки вони й не мріяли про вишукані наряди, свідомо чи показово їх зневажаючи, бо, за словами Г.Косинки, на лисичку на плечах все ж таки приємно було подивитися⁵⁷. І аромат парфумів дурманив та відволікав від «марксистського напрямку», міг завести за декілька кварталів слідом за собою⁵⁸ у той час, як комсомольський актив вирішував глобальні проблеми, як, наприклад: «... Чи може комсомолец носити галстук і модні в середині 20-х років гостроносі черевики «джіммі» (капелюх рішуче відкидався, про нього не було й мови)⁵⁹. А відомому поету М.Шеремету, котрий у кінці 1920-х рр. навчався в Київському інституті народної освіти, «комсомольський осередок навіть виніс догану за картатий джемпер», придбаний ним за перший гонорар⁶⁰. До краватки, як правило, ставилися презирливо. Стосовно останньої в тогочасній періодиці можна було часто зустріти різного роду «дискусії». Тривалий час її вважали «ознакою буржуазної ідеології», а у середовищі пролетарських студентів, як зазначалося вище, з великою зневагою ставилися до всього, що зовні було схоже на «старе минуле». В одному із дописів зазначалося, що дехто Глазов – колишній донецький шахтар, перейшовши з робітфаку до ВНЗ, придбав собі краватку. Це шокувало його друзів, котрі постійно його діставали: «Скажи, Глазов, для чого ти носиш краватку, це ж буржуазність?»⁶¹. І, незважаючи на те, що до кінця 1920-х рр. негативне ставлення до краватки було майже подоланим, у деяких інститутах усе ще порушувалося питання щодо заборони студентам носити ці предмети гардеробу, а студентам – капелюхи. Наприклад, М.А.Борц було виключено з Харківського музично-драматичного інституту за «дискредитацію культпоходу» через те, що під час поїздки до Золочівського району вона одягла капелюх замість хустки, як було вказано, і відмовлялася їсти з однієї миски з усіма учасниками цієї акції⁶².

Дещо відрізнялися від загальної маси студентів своїм зовнішнім виглядом робітфаківці, на котрих покладалися особливі надії в справі радянзації вищих навчальних закладів. Порівняно з іншими вони забезпечувалися краще, поселялися у більш упорядковані гуртожитки, отримували, хоча й нерегулярно, одяг та талони на харчування. Тому сучасники відмічали, що серед них були чисто й акуратно одягнуті, як на ті часи, студенти. Для них на швейних фабриках замовлялася спеціальна форма – гімнастерка та брюки, відповідно до затвердженого Наркоматом освіти зразка. Такий комплект виготовлявся з чорного або синього сукна і коштував 14 руб. 50 коп. «Гімнастерка повинна бути із стоячим відкладним коміром, двома розрізними кишенями на ґудзику й паском з основного матеріалу з пряжкою; підкладка на манжетах, комірі та кишенях – із чорного нанбука; манжети на двох ґудзиках»⁶³. Таку форму отримували не всі робітфаківці; адже її не вистачало, а жінкам взагалі її навіть не замовляли. Вони й тут зазнавали дискримінації, незважаючи на всі декларації щодо турботи про них⁶⁴. У кращому разі жінкам видавалося сукно для пошиття одягу.

Насторожене сприйняття станово-майнової знаковості костюма у перші роки непу призвело до того, що аскетизм та демократизм в одязі асоціювався з належністю до «трудоих елементів», а модний вишуканий стиль – до минулих верхів суспільства⁶⁵. Тому відійшла в історію спеціальна студентська форма й кашкет, котрий у дожовтневі часи задовго до вступу у вищі школи молодь намагалася придбати, а в пролетарського студента він викликав особливу неприязнь.⁶⁶ У стінах радянського вищого навчального закладу модні речі носити стало небезпечно. В студентів через це могли виникнути проблеми. О.М.Фуголь наводила показовий факт, що на її однокурсницю Шепелеву відразу ж звернули

увагу, коли вона зимою з'явилася в дуже красивій шубі: «Звідки у фельдшеріці із бідняків така шуба? Довелося їй їхати до себе у село і привезти оправдуючий її документ, ... що «КНС командирє на навчання Шепелеву ... на лікаря, а так як у неї не було теплого одягу, то КНС вирішив видати їй із реквізованого одягу якогось купця шубу». Так і ходила вона в купецькій шубі п'ять років»⁶⁷. М.Москвін, котрому двічі доводилося бути членом приймальної комісії, відмічав, що зовнішність відігравала досить важливу роль навіть при вступі до ВНЗ, впливаючи на відповідні рішення: «Чим більше по «пролетарському» Ви виглядаєте, чим грубіша ваша мова та тупіші відповіді, тим більше шансів на те, що Вас допустять гризти граніт науки... Брудна, розстебнута косоворотка, збита на затилок кепка роблять свою справу краще, ніж всякі посвідчення й свідоцтва»⁶⁸. Така поведінка, як правило, викликала систему комплектування вищих навчальних закладів, що віддавала перевагу абітурієнтам пролетарського типу і піддавала дискримінації представників інших соціальних верств населення. Тому зовнішній вигляд та документи, які засвідчували робітничо-селянське походження, механічно ставили абітурієнта у категорію обраних.

Цю істину швидко освоїли представники заможніших верств населення, котрі за допомогою одягу і показово неохайної зовнішності намагалися не виділятися із загальної маси студентства, щоб не привертати до себе зайвої уваги. Ю.Л.Юркевич, згадуючи свої студентські роки в Київському політехнічному інституті, писав, що у молоді протягом 1920-х рр. «тримався стиль підкресленої неохайності в одязі та й у поведінці: це вважалося доказом пролетарського світогляду»⁶⁹. Це не стосувалося дітей непманів, котрі мали право навчатися за досить високу плату. Якщо було чим платити, їх терпіли і навіть давали можливість закінчити ВНЗ. Але не завжди. Їх також виключали навіть з останнього курсу, хоча це й вважалося недоцільним⁷⁰. Це – представники так званої «золотої молоді». Їх було небагато, та й трималися в інституті, як правило, вони окремо. С.Олійник писав, що діти багатих непманів «з'являлися на лекції в бостонах, шовках, при золотих годинниках, у лакованих тувельках. Деяких привозили на заняття фаєтонами власні візники»⁷¹. Взаємовідносини в середині студентської корпорації у вищих навчальних закладах складалися по-різному. В Одеському кооперативному технікумі, наприклад, ставлення «золотої молоді» до «сільських хлопчиків» було добрим, товариським,⁷² а у Київському ІНО «непачі» («аристократи») і «плебей» («селяки») не «бачили» одні одних та не віталися. Міські паничі й панни розмовляли лише російською мовою, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. «Селяки» скрізь і всюди – українською»⁷³.

Інша річ, діти «нетрудового елементу» – священників, офіцерів, різних чиновників старого режиму. Як зазначалося вище, їхня чисельність у ВНЗ була значною, й саме їм потрібно було як поведінкою, так і зовнішнім виглядом постійно доводити або імітувати свою пролетарську сутність, щоб не бути вичищеними під час всіляких перевірок. Одні з них були, дійсно, прихильниками нового режиму й намагалися своєю життєвою позицією, громадською роботою це щоденно доводити. Так, член партії П.С.Конотопська, котра два роки проробила на селі, писала у листі до секретаря ЦК КП(б)У: «Всі кампанії чи то допомоги, чи популяризації питань, скрізь я приймала участь. Викачка податків... нарешті головування в сільраді...». Але вчитися вона не мала права саме через соціальне походження – батьки її були торговцями. «Ну що мені за діло до них: в 1918 р. я їх покинула, зв'язку не маю, нарешті, коли ж ми будемо судити «комуніста», а не його «соціальне походження»... Та невже я повинна боліти тим, що у мене батьки були торговці, а не радуватися тому, що я комуністка, капля великого, сильного?!»⁷⁴. Але, як зазначав М.Москвін, «будь ти тричі революціонером, але якщо ти маєш «минуле», тебе заганяють в тартарари, як тільки це виявиться ... Щоб пам'ятали й інші щоб не забували»⁷⁵. От і доводи-

лося таким студентам щоденно нівелювати свою соціальну диференціацію, використовуючи одяг для соціальної мімікрії. Декому вдаваний «пролетарський» вигляд допомагав без проблем закінчити навчальний заклад. Студентка Харківського медичного інституту В.М.Горохова згадувала, що їхній староста Дінерштейн протягом усіх років навчання «ходив обірваний, а влітку навіть босим, а як тільки закінчив інститут та отримав місце в клініці Харкова, відразу з'явився у франтівському, з голочки, коверкотовому костюмі, галіфе, в хромових шикарних чоботях. У модній тоді шкіряній куртці. Відразу одружився з однокурсницею, котра також перетворилася з Попелюшки в принцесу. Виявилось, що й в одного, і в іншої були досить заможні батьки. А нам залишилося лише широко відкрити очі від здивування»⁷⁶. Подібні стратегії поведінки були характерними для того періоду не лише для вихідців із «колишніх». До мімікрії вдавалися й пролетарські студенти, які могли поповнити свій бюджет достатніми заробітками чи з інших джерел і придбати більш респектабельний одяг, щоб не викликати зайвих розмов стосовно «міщанства» чи «інтелігентності» й не позбутися стипендії та інших пільг. Це протиріччя було підмічене сучасниками тих подій. Наприклад, В.Підмогильний так описував зміни в образі пролетарського студента Степана Радченка: «Це була йому страшенна морока, але цю нудну процедуру він невхильно пророблював, виходячи з дому то вбогим студентом, то красним лектором і змінюючи відповідно до одяжі вираз свого обличчя, жести й ходу. Він був єдиний, але в двох іпостасях, з яких кожна мала свої окремі функції та завдання»⁷⁷.

З часом пролетарське студентство стало приділяти більше уваги своїй зовнішності. На думку О.Ю.Рожкова, пряма кореляція між типом одягу й соціально-класовою належністю до кінця 1920-х рр. поступово втрачала свою актуальність, на відміну від перших післяреволюційних років, коли різке неприйняття моди вважалось знаком належності до нових соціальних груп⁷⁸. Колишній студент Г.Костюк образно зазначав: «Як Київ після революційних руйн ставав спокійним, тихим, чистеньким, щоденно підметеним і помитим містом, так і студентські лави ставали упорядкованими, самодисциплінованими і спраглими знання»⁷⁹. До кінця 1920-х рр. спроби модно одягатися перестали сприйматися як знак належності до «колишніх людей». Сприяли цьому дискусії на сторінках періодичних видань, виступи радянських лідерів та покращення побутових умов студентства. Тоді ж стали проявлятися й риси особливої, радянської респектабельності⁸⁰. Але індивідуальності в цьому світі моди місця не було. Одноманітність одягу, як і його відсутність, нівелює відмінності між людьми. Вони здаються сірою масою. Бути з усіма та бути як усі – залишалося єдиним способом вижити як у межах вузького студентського бюджету, так і в умовах тогочасної реальності.

Таким чином, єдино можливим студентом у радянській державі могла бути лише молода людина, котра походила з робітничо-селянського середовища чи з верств населення, які мали маргінальний статус при попередньому режимі й намагалися ототожнювати себе з «пролетаріатом». Цю категорію радянського дискурсу потрібно було пристосувати до своєї біографії, оскільки вона означала нереально існуючу статусну групу, що мала об'єктивні соціальні характеристики та можливість представити себе в тій чи іншій якості. Вихідці із «соціально ворожого» середовища, незважаючи на дискредитаційну політику у відношенні до них, вимушені були різними шляхами долати перешкоди на своєму шляху, в тому числі й для отримання вищої освіти. Розповсюдженим явищем стало приховування свого соціального походження шляхом отримання фальшивих документів. Тому у ВНЗ постійно залишалася значна частина цієї категорії молоді. Гарантіями успіху могли стати характерна зовнішність і стиль поведінки – мова, особливо майстерність оволодіння офіційним дискурсом, участь у громадсь-

кому житті, різноманітних політичних кампаніях тощо. Знакова сутність при цьому не завжди відповідала внутрішньому змісту, але вона повинна була постійно демонструвати оточенню саме революційність нового студентства. Від майстерності маневрування часто залежали не лише успішність інтеграції в радянське суспільство, а й саме життя людини.

¹ *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992 та ін.

² *Лаврут О.О.* Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004; *Прилуцький В.І.* Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. // Укр. іст. журн. – 2008. – №3. – С.86–101.

³ *Платова Е.* Жизнь студенчества России в переходную эпоху. 1917 – 1927 гг. – Санкт-Петербург, 2001; *Рожков А.* В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – Краснодар, 2002; *Марков А.* Что значит быть студентом. – Москва, 2005 й ін.

⁴ *Fitzpatrick S.* Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921 – 1934. – Cambridge, 1979; *Fitzpatrick S.* Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. – 1993. – Vol.65. – №4. – P.745–770 та ін.

⁵ *Антоненко-Давидович Б.* Твори. – Т.2. – К., 1999. – С.437.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.118.

⁷ Див.: *Рябченко О.Л.* Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы) // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Х., 2004. – С.268 й ін.

⁸ *Марков А.* Указ. соч. – С.132.

⁹ *Голицын С.* Записки уцелевшего. – Москва, 2006. – С.420.

¹⁰ ЦДАВО України. – Оп.6. – Спр. 10527. – Арк.360.

¹¹ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – К., 2004 – Кн.1. – С.158.

¹² *Москвин М.* Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца. – Париж, 1933. – С.5.

¹³ *Голицын С.* Указ соч. – С.346.

¹⁴ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.161.

¹⁵ Там само. – Арк.204.

¹⁶ ЦДАВО України. – Спр.3535. – Арк.78–81.

¹⁷ Там само. – Оп.9. – Спр.1417. – Арк.89.

¹⁸ *Гуменна Д.* Указ. праця. – С.160.

¹⁹ Там само. – С.176.

²⁰ *Рожков А.* Указ. соч. – С.220.

²¹ ЦДАВО України. – Оп.3. – Спр.1007. – Арк.43.

²² Там само. – Оп.6. – Спр.10527. – Арк.399.

²³ Там само. – Арк.402.

²⁴ Там само. – Арк.404.

²⁵ *Fitzpatrick S.* Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. – P.750.

²⁶ Цит. за: *Лаврут О.О.* Указ. праця. – С.54–56. Дод.А. Табл.2,5.

²⁷ *Попов К.* Вопросы подготовки научной смены // Революция и культура. – 1929. – №17. – С.7.

²⁸ *Шевельов Ю. Я.* – мене – мені ... (і доокруги). – Х.; Нью-Йорк, 2001. – Т.1–2. – Т.1. – С.117.

²⁹ ЦДАВО України. – Оп.4. – Спр.711. – Арк.134.

³⁰ ДАПО. – Спр.1. – Арк.221.

³¹ ЦДАВО України. – Спр.710. – Арк.158.

³² *Осьмачка Т.* Мої товариші // Березіль. – 1996. – №3/4. – С.95–134.

³³ ДАПО. – Спр.8. – Арк.161–163.

³⁴ Там само. – Арк.177.

³⁵ ЦДАВО України. – Арк.172.

- ³⁶ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.142. – Оп.1. – Д.481. – Л.9.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Шевельов Ю. Указ. праця. – С.116.
- ³⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.27.
- ⁴⁰ Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – Санкт-Петербург, 2008. – С.15.
- ⁴¹ Кирсанова Р. «Гимнастёрка», «Джимми» и «полпред» // Родина. – 1997. – №11. – С.46, 48.
- ⁴² Гуменна Д. Указ. праця. – С.154
- ⁴³ Шеремет М. З глибин пам'яті. – К., 1977. – С.14.
- ⁴⁴ Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901–1960. – Х., 2004. – С.70.
- ⁴⁵ Доклад О.М.Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. 1923–1928 гг. // Музей історії Харківського медичного університету – С.5.
- ⁴⁶ Смолич Ю. Твори у 8 томах. – Т.7. – К., 1986. – С.625–626.
- ⁴⁷ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов // Студент революції. – 1926. – №2. – С.29.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Оп. 6. – Спр.10520. – Арк.154.
- ⁴⁹ Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти імені О.О.Потебні (1921–1930-ті рр.). – Х., 2000. – С.93–103.
- ⁵⁰ Студент революції. – 1927. – №4. – С.68.
- ⁵¹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–1930-е годы). – Санкт-Петербург, 2006. – С.99.
- ⁵² Нагрузка, кино, базар, девчата // Комсомольская правда. – 1926. – 5 января.
- ⁵³ «Учащиеся» по протекции // Комсомольская правда. – 1928. – 20 октября.
- ⁵⁴ Алтов. О галстук и прочем // Красное студенчество. – 1926. – №1. – С.41–42.
- ⁵⁵ Москвин М. Указ. соч. – С.8.
- ⁵⁶ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... – Москва, 2000. – С.78.
- ⁵⁷ Косинка Г. Гине коняка // Косинка Г. Гармонія. – К., 1988. – С.302.
- ⁵⁸ Жизнь студентки медицинского института г.Харькова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. – С.6.
- ⁵⁹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. – К., 1985. – С.96–97.
- ⁶⁰ Шеремет М. Указ. праця.
- ⁶¹ Алтов. Указ. соч.
- ⁶² ЦДАВО України. – Оп.9. – Спр.1733. – Арк.111–112.
- ⁶³ Там само. – Оп.5. – Спр.973. – Арк.1, 32.
- ⁶⁴ Рябченко О.Л. Проблема рівноправності жінки і еволюція поглядів на сімейно-шлюбні стосунки у 1920-ті роки // Гендерна політика міст: історія і сучасність. – Вип.2. – Х., 2007. – С.150.
- ⁶⁵ Рожков А. Указ. соч. – С.359.
- ⁶⁶ Парфиненко А.Ю., Посохов С.И. Старые и новые символы университетов (на материалах Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – С.243.
- ⁶⁷ Доклад О.М.Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. – С.6.
- ⁶⁸ Москвин М. Указ. соч. – С.9.
- ⁶⁹ Юркевич Ю. Указ. соч. – С.78.
- ⁷⁰ Рябченко О.Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы). – С.272.
- ⁷¹ Олійник С. Твори: У 3 т. – Т.3. – К., 1968. – С.178.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Гуменна Д. Указ. праця. – С.221.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Оп.4. – Спр.700. – Арк.377.
- ⁷⁵ Москвин М. Указ. соч. – С.13.
- ⁷⁶ Жизнь студентки Медицинского института г.Харькова в 1921–1925 годах... – С.8.
- ⁷⁷ Підмогильний В. Місто. – Х., 2005. – С.112.

⁷⁸ Рожков А. Указ. соч. – С.361.

⁷⁹ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. – Кн.1. – Едмонтон, 1987. – С.99.

⁸⁰ Кирсанова Р. Указ. соч. – С.49.

In the article on the basis of a wide range of contemporary records and various documents the ways of constructions of proletarian identity by Ukrainian students are analyzed, as a social disguise was a necessary condition for getting education by the youth who did not have workers' and peasants' origin.

В.М.Андрєєв, Н.М.Чермошенцева*

САУЛ БОРОВИЙ: ЖИТТЯ ЗАРАДИ НАУКИ

Талановитий радянський історик Саул Якович Боровий (1903–1989 рр.) – автор близько 200 робіт з історії та історіографії українського єврейства, за-порозького козацтва, українсько-єврейських стосунків, економічної історії Росії та України, книгознавства і бібліотечної справи, архівістики, пушкіністики, краєзнавства тощо. Багато праць ученого досі не втратили свого наукового значення.

С.Боровий на історіографічному небосхилі ХХ ст. не був «зіркою першої величини». Його відносимо до істориків «другого плану», які у тіні корифеїв скромно та сумлінно працюють на благо науки, поклавши на її вівтар усе своє життя. Утім, обличчя науки визначається не лише її «першими», «знаковими», усім відомими постатями, які перебувають на вищих щаблях у персональній історіографічній ієрархії. Без істориків «другого плану», «зірок другої величини» неможливо досягнути та зрозуміти історіографічний процес у всій його багатомірності і складності¹.

У радянській історіографії дослідник став відомим завдяки своїм історико-економічним студіям. Його ім'я систематично зустрічається у таких академічних виданнях, як «Историография истории СССР»², «Очерки истории исторической науки в СССР»³ та ін., а монографія вченого «Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.)» розглядається як одна з фундаментальних у цій сфері, поряд із працями І.Гіндіна, П.Ляценка, А.Погребинського. На початку 1990-х рр. увагу науковців привернули роботи вченого з історії єврейського народу на території України. У 1991 р. Інститутом історії України НАНУ був опублікований нарис С.Борового, присвячений подіям голокосту в Одесі. У вступній статті до видання С.Кульчицький звернув увагу на цю значну та недосліджену складову наукової біографії історика. Згодом, окрім передмов до видань, почали з'являтися і студії, присвячені життю та творчості вченого. Однією із перших стала стаття Р.Ганеліна, С.Лебедева, Я.Лур'є, А.Тартаковського⁴. Великий внесок в актуалізацію та популяризацію наукової спадщини дослідника зробив його учень і товариш М.Соколянський⁵. Ширше єврейська тематика у творчості історика була розглянута у студіям В.Андрєєва⁶. Поступово ім'я дослідника повертається в академічну науку. Так, його прізвище внесене до Російської єврейської енциклопедії⁷ та бібліографічного довідника «Українські історики ХХ ст.»⁸. Останнім часом праці С.Борового все частіше використовуються сучасними істориками. Проте поки що не існує жодного комплексного

* Андрєєв Віталій Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету; Чермошенцева Наталія Миколаївна – канд. іст. наук, викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.